

II. ІСТОРІЯ

УДК 351.853 (477)

РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКИХ ФОРМ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО РУХУ В УКРАЇНІ У КВІТНІ – ЛИПНІ 1917 р.

О. О. Нестуля, доктор історичних наук

Створення у березні 1917 р. у Києві Української Центральної Ради дало значимий поштовх пам'яткоохоронному рухові в Україні. Вже весною 1917 р. виникло чимало громадських інституцій у центрі та на місцях, метою діяльності яких було збереження національної історико-культурної спадщини українського народу. За умов української революції, так само, як і нині, вирішення цього завдання було тісно пов'язано з боротьбою українців за незалежність, відродження їх національної самосвідомості. Отже, воно мало не лише суспільно-політичне, а й практичне значення.

Враховуючи актуальність охорони пам'яток історії та культури на початкових етапах становлення української державності вітчизняні історики неодноразово зверталися до різноманітних аспектів цієї проблеми [1]. Проте громадські форми пам'яткоохоронного руху в Україні в перші місяці існування тут Центральної Ради, як окремий предмет, в пропонованій статті аналізуються вперше.

Безперечно, пам'яткоохоронний рух тоді розвивався під впливом суспільно-політичних чинників, які визначали зростання ролі та впливу Центральної Ради. Відтак на тлі зменшення активності пам'яткоохоронних організацій, які виникли ще за російського самодержавства, створюються й починають активно діяти громадські інституції, що пов'язували сподівання на поліпшення стану охорони пам'яток із розвитком української революції.

Свідченням того, який резонанс викликали пам'яткоохоронні ініціативи представників науки та культури серед широкого загалу, може слугу-

вати історія створення краєзнавчого музею у містечку Хорол на Полтавщині. Розпочалась вона з «Виставки старожитностей і української народної творчості», організованої російським письменником і фольклористом Володимиром Павловичем Бірюковим. З 3 по 11 квітня 1917 р. її відвідувачі мали можливість ознайомитися з розміщеними в двох залах Хорольської земської управи іконами XVII–XIX ст., зразками старовинної зброї і кераміки, розмаїттям народних вишивок, килимарським мистецтвом майстрів Полтавщини.

Як зазначав сам В. П. Бірюков, основною метою виставки було «показати, наскільки це можливо, спадщину рідної старовини, а також вияв живих творчих сил народу в даний час». Водночас невтомний колекціонер і збирач пам'яток висловлював сподівання, що виставка сприятиме пробудженню інтересу широкого загалу до історико-культурної спадщини та ляже в основу місцевого музею [2].

Володимир Павлович не помилився у своїх сподіваннях. Виставка не лишила байдужими відвідувачів. Про той успіх, з яким вона пройшла, свідчить хоча б той факт, що виставка тривала значно довше, ніж планувалася спочатку. Місцеві ревнителі старовини почали поповнювати її експозиції своїми власними колекціями пам'яток історії, зразків народної творчості. «Предметів цих, – зазначав у квітні 1917 р. В. П. Бірюков, – накопичилась така кількість, що з них одних вже можна влаштувати музей» [3].

Питання про його організацію 9 квітня 1917 р. було внесено на скликані за ініціативою В. П. Бірюкова збори культурно-освітньої громадськості Хо-

ролу і повіту, в яких узяли участь також представники міської та земської управ. Усі вони одногласно погодилися з поглядами Володимира Павловича на музей, як на «серйозніший заклад, що є одним з головних засобів культурного розвитку народу, служучи одночасно своїми колекціями і кабінетному ученому, і учневі початкової школи, і практичному діячеві, починаючи з кустаря-селянина і т. д.» Тому учасники зборів відразу перейшли до обговорення практичних питань організації музею. В результаті було вирішено передати музей в управління місцевої «Просвіти» (голова Л. Безпалько), а його завідувачим затвердити художника і любителя старовини та мистецтва М. К. Бринцева. На зборах було також розглянуто питання про приміщення та кошти на утримання музею, намічено план його роботи та принципи побудови поповнення експозицій [4].

Не менш результативними в цьому плані виявились також зусилля пам'яткоохоронної громадськості Поділля. Так, ще 28 квітня 1917 р. у Вінниці розпочало діяльність «Подільське товариство охорони культурно-історичних цінностей». Як видно із статуту товариства, його члени ставили за мету «збір і дослідження пам'яток старовини в місцях їх зберігання, розвиток у населення естетичних смаків і прикладної художньої освіти», а головним засобом її досягнення вважали створення Подільського обласного художньо-промислового і наукового музею у м. Вінниці. Музей планувався як науководослідний, освітньо-виховний та організаційний пам'яткознавчий і пам'яткоохоронний центр.

Висунуту товариством ідею створення музею підтримали Подільське губернське та Кам'янець-Подільське і Ольгопольське повітові земства, органи самоврядування м. Вінниці, ряд кооперативних організацій і учительських з'їздів губернії. Таким чином, уже влітку 1917 р. почався збір експонатів музею і одночасно відповідні пам'яткоохоронні заходи [5].

Не залишились осторонь суспільно-політичних процесів в Україні також пам'яткоохоронці Одеси. За їх ініціативою у квітні 1917 р., наприклад, на о. Березань була споряджена делегація чорноморських моряків, члени якої розшукали місце страти легендарного героя революції 1905–1907 р. лейтенанта П. П. Шмідта та встановили на ньому хрест, відслужили панахиду. Згодом було відшукано і прах відважного борця проти самодержавства, який пропонували перепоховати в Одесі на березі моря, спорудивши там пам'ятник-маяк ім. П. П. Шмідта [6].

Незабаром, у травні 1917 р., у Харкові відбулися установчі збори Спілки мистецтв, метою діяльності якої було об'єднання на демократичних підвалинах майстрів живопису, мистецтвознавців, діячів культури. Окрім того, згідно з проголошеною на зборах декларацією, спілка планувала організувати художні майстерні, відкрити бібліотеку з мистецтвознавства, влаштувати художній музей. На зборах було

також обрано правління спілки, до якого увійшли С. Бобов, О. Борисяк, С. Борткевич, І. Гливенко, К. Горський, П. Ільїн, О. Любимов (голова), О. Молюкін, Б. Порай-Кошиць, О. Прокопенко, М. Савін, О. Станкевич, Ф. Шміт [7].

Згодом із ініціативи відомого культурного діяча, талановитого українського художника С. І. Васильківського у Харкові було засновано товариство «Музей Слобожанщини», яке ставило за мету створити одноіменний музей. Сам С. І. Васильківський, автор відомих полотен «Сутичка запорожців з татарами» (1892), «Козак у степу» (1905), «Похід козаків» (1917), «Ярмарок у Полтаві» (1902) та ін., подарував майбутньому музею близько 600 своїх картин, колекцію старовинної української зброї та народного одягу. Товариство звернулося до широкого загалу з закликом підтримати його діяльність пожертвами пам'яток історії та культури Слобожанської України [8].

Виконання відповідальних пам'яткоохоронних функцій на Катеринославщині добровільно взяло на себе Товариство діячів і друзів мистецтва. Його організаційні збори, скликані за ініціативою ряду діячів культури губернського центру, відбулися на початку травня 1917 р. На них була утворена комісія для складання статуту товариства та сформована окрема пам'яткоохоронна комісія. Їй доручалось здійснювати догляд за станом збереження пам'яток краю та опікуватися їх долею перед урядовими органами та громадськими організаціями [9].

Список відповідних громадських пам'яткоохоронних ініціатив у регіонах республіки можна було б продовжувати. Відтак цілком закономірним стало об'єднання пам'яткоохоронців у центрі і на місцях в єдину організацію – Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ). Саме він взяв на себе функції координації зусиль подвижників збереження історико-культурної спадщини в обширах України, розробив чітку програму дій громадськості, заручився підтримкою Центральної Ради та створених нею органів влади [10].

Влітку 1917 р. за прикладом ЦКОПСІМУ ряд пам'яткоохоронних комітетів було засновано також на місцях. На Полтавщині поштовх до його створення надав місцевий Політичний клуб, який на своєму засіданні 2 червня 1917 р. ухвалив «звернутися до Губернського Громадського комітету з поданням про нагальну необхідність термінового запровадження посади Комісара по охороні пам'яток старовини й української культури в межах Полтавської Губернії» [11].

Вже 7 червня 1917 р. губернський громадський комітет ухвалив відповідне рішення, призначивши комісаром по охороні пам'яток краю співробітника музею Полтавського губернського земства Вадима Михайловича Щербаківського [12]. У посвідченні,

виданому йому наступного дня, комітет зобов'язав «всі повітові комітети й громадські організації надавати Щербаківському необхідну допомогу по охороні пам'яток старовини і мистецтва» [13]. Характерно, що того ж дня губернський комітет повідомив про призначення В. М. Щербаківського ЦКОПСІМУ [14].

Прагнучи заручитися підтримкою громадськості, В. М. Щербаківський влітку 1917 р. прочитав низку лекцій про пам'ятки Полтавщини та проблеми їх збереження перед слухачами учительських курсів у Миргороді, Прилуках, Хоролі, налагодив співробітництво з культурно-просвітницькими гуртками та товариствами. Відтак, у губернії розпочав роботу Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині, у складі якого активно працювали Ф. Булдовський, В. Липинський, К. Мощенко, Л. Падалка, В. Щепотьев та В. Щербаківський [15].

У червні 1917 р. розпочав роботу комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва на Чернігівщині. Його створення пов'язано з діяльністю архівіста, знавця історії побуту та мистецтва України XVII–XVIII ст. Вадима Львовича Модзалевського. Ще 25 квітня 1917 р. із пропозицією обійняти посаду комісара по охороні пам'яток Чернігова і губернії та за прикладом ЦКОПСІМУ «не відкладаючи закласти Комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва на Чернігівщині, котрий взяв би в свої руки охорону як церковних, так і світських пам'яток, мав би право забороняти перебудови й реставрації церков і речей, мав би право затверджувати проекти будови таких церков і т. п.», до нього звернувся відомий київський пам'яткоохоронець М. Ф. Біляшівський [16].

Модзалевський погодився з пропозицією Біляшівського. «Дуже радий, – писав він у листі до нього, – бути помічником вашим в справі охорони пам'яток старовини й мистецтва на Чернігівщині і в самому Чернігові» [17]. Уже на початку травня 1917 р. постійне бюро Чернігівського губернського виконавчого комітету визнало необхідним обрати особливого комісара для Чернігівської губернії в особі В. Л. Модзалевського, якому доручило у співробітництві з місцевими громадськими організаціями взяти в свої руки охорону таких пам'яток і намітити ряд відповідних заходів для здійснення їх на практиці» [18].

Повідомляючи 8 травня 1917 р. повітові виконавчі комітети Чернігівщини про обрання В. Л. Модзалевського комісаром по охороні пам'яток, губвиконком наголошував на необхідності допомагати в його роботі та просив широко оповістити населення про його завдання [19]. Незабаром з подібним проханням до повітових комісарів Тимчасового уряду звернувся Чернігівський губернський комісар, який 15 травня 1917 р. підтвердив повноваження В. Л. Модзалевського [20].

Важливе значення для популяризації завдань охорони пам'яток мало видрукуване 14 травня

1917 р. в чернігівській газеті «Известия» звернення постійного бюро губвиконкому до широкого загалу губернії, в якому пропонувалось повідомляти В. Л. Модзалевського «про існуючі на місцях художні, історичні і побутові пам'ятки, які підлягають охороні і яким загрожує руйнування чи пошкодження, а також... надавати всіляке сприяння успішному виконанню покладеного на нього доручення, що має велике культурно-освітнє значення» [21].

У травні 1917 р. сам В. Л. Модзалевський звернувся з проханням до ряду громадських організацій та органів самоврядування про допомогу. Зокрема відповідні листи він направив до виконкому духовенства Чернігівської губернії, виконкому Чернігівської ради робітничих і солдатських депутатів, до Чернігівської міської управи [22].

Особливі надії В. Л. Модзалевський покладав на підтримку його праці на пам'яткоохоронній ниві з боку учительства губернії [23].

Завдяки зусиллям В. Л. Модзалевського щодо об'єднання громадськості навколо пам'яткоохоронних завдань було підготовлено ґрунт для створення комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині. Слід зазначити, що з ініціативи Вадима Львовича ще в січні 1917 р. у Чернігові був створений місцевий «Отдел Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины». Як зазначав у кінці квітня 1917 р. В. Л. Модзалевський у листі до М. Ф. Біляшівського, «це було моє діло, яке може й розширилося би, бо дуже потрібне, але тепер ця організація повинна бути іншою. Декотра частина цього «Отдела», – продовжував він, – може взяти участь у новій організації, бо складаючи «Отдел», я мав думку, що він мусить бути потім «українізований». Обставини сьогочасного моменту обов'язково зазначають, щоб сього не відкладати на довгий час» [24].

Пропозиції В. Л. Модзалевського щодо створення на Чернігівщині комітету охорони національної історико-культурної спадщини українського народу підтримали історики Є. О. Карнаухов та В. О. Базилевич, літератори І. Є. Коновал та М. М. Могилянський, художники П. Діденко, Б. Бутник, Л. Митькевич, інші діячі науки і культури, колекціонери губернії [25]. 28 травня 1917 р. вони конституювалися в комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині, до ради якого увійшли Г. В. Стаднюк (голова), О. М. Карпінський (товариш голови і скарбник), В. Л. Модзалевський (учений секретар), П. Я. Дорошенко та В. М. Еланський (члени). Загалом же комітет об'єднував до 25 чоловік – тих, хто, як зазначав В. Л. Модзалевський у листі до М. Ф. Біляшівського, «цікавився українською старовиною і працював у галузі її вивчення і збирання» [26].

Враховуючи науковий і громадський авторитет членів комітету, постійне бюро Чернігівського губвиконкому 31 травня 1917 р. на пропозицію

В. Л. Модзалевського визнано за ним «право своїми постановами і за погодженням з комісаром по охороні пам'яток мистецтва і старовини в Чернігівській губернії вирішувати всі питання, що стосуються місцевих історико-художніх пам'яток» [27]. Незабаром про це рішення губвиконком повідомив усі повітові виконавчі комітети Чернігівщини, ще раз привернувши їх увагу до завдання охорони пам'яток [28].

Першим заходом комітету стала виставка пам'яток української старовини, яка відкрилась у приміщенні дворянського пансіону 7 червня 1917 р. На ній були представлені експонати з Чернігівських музеїв ім. В. В. Тарновського та губернської ученої архівної комісії, приватних колекцій П. Я. Дорошенка та В. Л. Модзалевського. Виставка привернула увагу широкого загалу міста, слухачів курсів із українознавства, делегатів губернського селянського з'їзду до безцінних історико-культурних скарбів краю, прислужилася справі популяризації завдань їх охорони [29].

Важливе значення в цьому плані мав також виступ В. Л. Модзалевського в липні 1917 р. перед слухачами губернських учительських курсів української мови з циклом лекцій «Пам'ятки чернігівської старовини як зразок українського мистецтва» [30].

Діяльність В. Л. Модзалевського та членів комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині не обмежувалась популяризацією пам'яткоохоронних завдань. Так, у середині травня 1917 р. перед Чернігівським губернським земством вони підняли питання про впорядкування музейної справи в Чернігові. У відповідних пропозиціях, підготовлених і схвалених 15 травня 1917 р. постійною музейною комісією губернського земства, пропонувалось об'єднати існуючі в місті музеї в єдиний музейний заклад. Для розміщення його експозицій передбачалось збудувати спеціальне приміщення або ж домогтися дозволу Міністерства народної освіти на використання будинку старого пансіону при міській чоловічій гімназії. 20 травня 1917 р. члени губернського земського зібрання погодились з пропозиціями музейної комісії, викладеними у виступі головуєчого в ній П. Я. Дорошенка. Вони також ухвалили асигнувати у розпорядження музейної комісії 10000 крб на придбання пам'яток, що опинились на ринкові [31].

У травні 1917 р. В. Л. Модзалевський заручився підтримкою козаків розквартированого в Чернігові полку ім. Дорошенка в організації збройної охорони існуючих у місті музеїв [32]. Незабаром за його клопотанням начальник Чернігівської міської міліції доручив догляд за музеями постовим міліціонерам [33].

Немало зусиль В. Л. Модзалевський та члени пам'яткоохоронного комітету доклали до організації охорони пам'яток церковної старовини. У травні — липні 1917 р. В. Л. Модзалевський звертався з

відповідними пам'яткоохоронними застереженнями до Чернігівської духовної консисторії, єпископа Чернігівського і Ніжинського Пахомія. 6 червня 1917 р. комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині запропонував правлінню спілки духовенства губернії делегувати до його складу своїх представників тощо [34].

Особливу увагу пам'яткоохоронці Чернігівщини приділили вирішенню питань збереження цінних приватних колекцій, що знаходились у поміщицьких маєтках. В умовах активізації аграрного руху стан їх охорони викликав особливе занепокоєння. При чому самі власники колекцій неодноразово звертались до місцевих органів влади з проханням надати допомогу в їх охороні. Так, відомий колекціонер граф О. Г. Милорадович у листі від 1 червня 1917 р. до Чернігівського губернського виконавчого комітету просив, наприклад, допомогти вивезти збірку старовинної зброї з Любеча до Чернігова [35]. Тому не випадково влітку 1917 р. В. Л. Модзалевський запропонував найбільш відомим колекціонерам губернії з метою забезпечення надійної охорони пам'яток тимчасово передати свої збірки на збереження до музею Чернігівської губернської ученої архівної комісії. Вже в липні 1917 р. він отримав відповідну згоду від Є. О. Судієнка, М. М. Євреїнова, О. О. Бакуринського [36]. Цілком закономірно учасники спільного засідання комісії охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині та Чернігівської губернської ученої архівної комісії, що відбулося 20 липня 1917 р., високо оцінили діяльність В. Л. Модзалевського на цій діяльності пам'яткоохоронної ниви [37].

Таким чином, уже в перші місяці після повалення царизму, в умовах демократизації життя суспільства, стрімкого зростання політичної та національної свідомості українського народу проблеми збереження його історико-культурної спадщини опинилися в центрі уваги широких кіл наукової та творчої громадськості, за ініціативою якої в Україні були створені та розпочали плідну діяльність ряд пам'яткоохоронних комітетів, товариств, спілок, музеїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. — К., 1995. — 446 с.; Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. — К. — Полтава, 1994. — 238 с.
2. Бирюков В. Виставка древностей и украинского народного творчества в г. Хорол, Полтавской губ. с 3 по 9 апреля 1917 г. — Хорол, 1917. — 12 с.
3. Бирюков В. П. Организация Народного Научного Музея в г. Хорол, Полтавской губ. — Хорол, 1917. — С. 2.
4. Там само. — С. 1—17.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 2581, оп. 1, спр. 219. — Арк. 14, 33—33 зв.

6. Южный край. – 1917. – 17 апреля; Киевская мысль. – 1917. – 26 апреля; Последние новости. – 1917. – 16–26 апреля, 9 мая.
7. Южный край. – 1917. – 13 мая.
8. Там само. – 25 июля.
9. Приднепровский край. – 1917. – 5 мая.
10. Нестуля О. Назв. праця. – С. 23–26.
11. ЦДАВО України. – Ф. 996, оп. 1, спр. 43. – Арк. 1.
12. Там само. – Спр. 24. – Арк. 19.
13. Там само. – Спр. 43. – Арк. 3.
14. Там само. – Арк. 2.
15. Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Випуск 1. – С. VII–VIII.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 12, спр. 969. – Арк. 1–2.
17. Там само. – Спр. 949.
18. Там само. – Спр. 1013.
19. Там само. – Спр. 712, 1016.
20. Там само. – Спр. 1014.
21. Там само. – Спр. 1015. – Арк. 2.
22. Там само. – Спр. 899, 1019–1020.
23. Там само. – Спр. 902. – Арк. 1–2.
24. Там само. – Спр. 949.
25. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 334.
26. ІР НБУ. – Ф. 12, спр. 901.
27. Там само. – Спр. 998.
28. Там само. – Спр. 1016. – Арк. 2.
29. Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 211.
30. ІР НБУ. – Ф. 12, спр. 1012. – Арк. 1–4.
31. Там само. – Спр. 984. – Арк. 8–10.
32. Там само. – Спр. 920.
33. Там само. – Спр. 906, 907.
34. Там само. – Спр. 903, 904, 999.
35. Там само. – Спр. 967.
36. Там само. – Спр. 953, 963, 968.
37. Там само. – Спр. 958.

УДК 94(477)«19»:281.9

ЧАСИ НОВІ, СТРАТЕГІЯ СТАРА, АБО РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПОЧАТКУ БУДІВНИЦТВА КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА (Продовження. Початок у попередньому випуску)

В. О. Пащенко, доктор історичних наук

До цього слід додати, що власті вишукували найменшу можливість і для зниження мережі існуючих, діючих храмів. Типовою в цьому руслі є ситуація з будівництвом критого ринку в Полтаві. Його зводили так, що новобудові заважала діюча церква. Коли населенню стало відомо, що її незабаром знесуть, то в різні інстанції надійшли листи і прохання залишити храм. В архіві автора зберігається лист члена КПРС П. Мирного на ім'я першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та першого секретаря обкому партії В. Ком'яхова, який ми процитуємо з певними скороченнями. П. Мирний пише, що до війни церкву закрили, перетворили її в склад міськторгу. В роки воєнного лихоліття віруючі відремонтували храм, установили паркан, посадили дерева. Згодом вони на власні кошти двічі його ремонтували. Йому незрозуміла антицерковна політика місцевих властей, коли з 5 культових приміщень, що вціліли після війни, 3 закрили. Два невеликі храми не вдовольняють потреб віруючих, котрі бажають усім людям на землі жити в мирі, братстві та любові. Духовенство також молиться про послання благодаті, зміцнення могутності країни, міцного здоров'я урядові і всьому миролюбивому люду.

«Дорогий Микито Сергійовичу! — продовжує автор листа. — Я, людина похилого віку, звертаюсь до Вас не тому, що віруючий, а як щирий комуніст, тричі партизан. Пройшов шлях від початку революції і до кінця Вітчизняної війни, неодноразово ризикував життям. В останній нерідко кидав погляд на небо, звертаючись подумки: «Господи, допоможи мені і моїм товаришам успішно виконати завдання, тому що вони благородні для нас і для пригнічених людей, за яких свого часу, будучи на землі, боровся Христос-Спаситель...».

Дорогий Микито Сергійовичу! Пишу Вам з відкритою душею, сподіваючись, що Ви в подальшому підтримаєте полтавців. Дайте своє священне слово комуніста відновити церкви в Полтаві і не чіпати стариків, нехай собі моляться, а ми будемо кріпити сили праці і достроково виконаємо семирічний план будівництва комунізму. Дамо з полтавських просторів усе, що вимагається від трудівників ланів: пшеницю і кукурудзу, цукровий буряк, сало, м'ясо, молоко і масло.»

Звісно, що лист члена КПРС П. Мирного залишився без відповіді, а храм зруйнували. А скільки таких листів зберігають московські та київські архіви!